

Teresa Michałowska, *Literatura polskiego średniowiecza wobec poetyki europejskiej (ornatus difficilis)*, seria: „Polskie dziedzictwo kulturowe w nowej Europie. Literatura polska w europejskiej przestrzeni kulturowej”, Instytut Badań Literackich PAN – Fundacja Akademia Humanistyczna, Warszawa 2008, s. 188.

Najnowsza, niewielka formatem i objętością książka prof. Teresy Michałowskiej mogłaby obdarzyć treściami w niej zawartymi dzieło dwukrotnie obszerniejsze. Prezentowana w niej dyscyplina myślowa, językowa i kompozycyjna, klarowność przekazu niełatwych przecież treści, uważność w interpretacji źródeł, precyzja w formułowaniu wniosków – wszystko to wypływa z ogromnego doświadczenia autorki, wspartego zarówno gruntownymi studiami analitycznymi, jak i powszechnie uznanymi syntezami. W rezultacie powstała zwięzła wprawdzie, ale niezwykle cenna monografia tytułowego zagadnienia, która „rozwiąza i egzemplifikuje jeden z wątków treściowych poruszonych w książce pt. *Średniowieczna teoria literatury w Polsce. Rekonesans*” (s. 8)¹. Monografia cenna również dlatego, że przedmiot jej rozważań – styl artystyczny dojrzałego średniowiecza określane jako *ornatus difficilis* („trudna ozdobność”) – stanowi jeden z podstawowych składników „europejskiej przestrzeni kulturowej”. Trudno także przecenić interdyscyplinarne walory tej pracy, ważnej nie tylko dla badaczy piśmiennictwa, ale również dla teoretyków i historyków sztuki średniowiecznej. Ważnej także dla współczesnej refleksji na temat tożsamości polskiej kultury, zwłaszcza w nowym spojrzeniu autorki na kwestię tzw. „europejskości” i „rodzimości” naszego średniowiecza.

Cele i zakres badań oraz metodologiczne *credo* przedstawia Michałowska w krótkim, acz treściwym *Wprowadzeniu*. Książka składa się dwóch części: pierwsza, zatytułowana *Poetyka trudnej ozdobności*, jest monograficznym zarysem kształtowania się średniowiecznej teorii i praktyki *ornatus difficilis*, druga, pt. *Rozpoznania literackie*, przynosi analizy kilku rodzimych realizacji poetyki „trudnej ozdobności”.

Część pierwsza przedstawia długotrwały i skomplikowany proces formowania się jednego z najważniejszych stylów artystycznych dojrzałego średniowiecza europejskiego – poczynając od tradycji antycznej retoryki po systematyczną kodyfikację zasad „trudnej ozdobności” w poetriach XII–XIII w. Ta zwięzła prezentacja oparta jest na gruntownych studiach źródłowych oraz wieloletnich badaniach autorki nad teorią i semantyką średniowiecznej twórczości literackiej. To właśnie dzięki nim mogła ukazać tutaj w syntetycznym skrócie wielowymiarowy i dynamiczny proces średniowiecznej recepcji tradycji starożytnej i wczesnochrześcijańskiej (retoryka antyczna, neoplatonizm, egzegeza biblijna, augustyńska teoria znaku, konteksty teologiczne i filozoficzno-antropologiczne), prowadzący do powstania w okresie dojrzałego średniowiecza traktatów i podręczników sztuki poetyckiej (środo-wisko Chartres, Bernard Silvestris, Godfryd z Vinsauf, Eberhard z Bremy, Mateusz z Vendôme, Jan z Garlandii). Na podkreślenie zasługuje fakt, że autorka przedstawia ów proces w ścisłym powiązaniu z edukacją średniowieczną, wykazując, że czytane i komentowane już na poziomie *trivium* (głównie w obrębie studium gramatyki) *poetrie* współtworzyły elementarny kod artystyczny, umożliwiający komunikację pomiędzy twórcami i czytelnikami. Podobnie było w Polsce, gdzie poetyka „trudnej ozdobności” znana była dzięki podręcznikom Godfryda z Vinsauf i Eberharda z Bremy, a w XV wieku także z rękopiśmiennych traktatów polskich wykładowców retoryki, poetyki i sztuki dyktowania.

¹ Książkę tę prezentował niedawno na łamach „Ruchu Literackiego” (2008, z. 1) Maciej Włodarski.

Szczególnie wartościowy (również w aspekcie dydaktycznym) jest rozdział pt. *Jak powstaje dzieło poetyckie?*, w którym Michałowska rekonstruuje w oparciu o wypowiedzi średniowiecznych teoretyków, nawiązujących przede wszystkim do filozofii neoplatonńskiej, główne kategorie i etapy procesu twórczego. Przedstawia tu również dzieje podstawowych pojęć średniowiecznej teorii literackiej (*integumentum, involucrum, transumpcja, prosopopeja*), precyzując i porządkując ich zakresy znaczeniowe. Szczególną uwagę poświęca autorka ukształtowanej w obrębie poetyki „trudnej ozdobności” dwuwarstwowej konstrukcji semantycznej utworu literackiego, podkreślając jednocześnie odrębność tego mechanizmu wobec wypracowanej przez egzegezę biblijną alegorezy. Egzemplifikacją tej strukturalno-znaczeniowej dwuwarstwowości jest ukształtowana na gruncie realizmu pojęciowego praktyka kreowania postaci literackich jako uosobień pojęć lub rzeczy. Modelowe przykłady tego rodzaju konstrukcji ukazuje autorka nie tylko na materiale literackim, ale także ikonograficznym (personifikacja Cnót i Przywar z kościoła Św. Trójcy w Strzelnie). Wykład kwestii teoretycznych ilustruje autorka celnie dobranymi cytatami źródłowymi, i to zarówno w brzmieniu oryginalnym, łacińskim, jak i w przekładach polskich. Są to na ogół teksty trudno dostępne i w większości nieposiadające dotychczas tłumaczeń. Czytelnik otrzymuje więc nie tylko reprezentatywną kolekcję najważniejszych wypowiedzi teoretycznych dojrzałego średniowiecza, ale może również na bieżąco śledzić autorską ich wykładnię.

Analityczno-interpretacyjny charakter posiada druga część pracy Teresy Michałowskiej, zatytułowana *Rozpoznania literackie*. Jest ona znakomitym dopełnieniem części historyczno-teoretycznej, prezentującym na przykładzie trzech konkretnych przykładów praktyczne zastosowanie poetyki „trudnej ozdobności” w piśmiennictwie naszego średniowiecza. Przedstawione tutaj trzy „rozpoznania” zostały dobrane w ten sposób, by reprezentowały rozmaite gatunki literackie: plankt (lament Ojczyzny z kroniki Anonima zw. Gallem), dialog – spór (kronika mistrza Wincentego) oraz epistolografia (formularze listów z XIV–XV w.).

Tzw. *carmen lugubre* z pierwszej księgi *Kroniki polskiej* Anonima ujawnia w analizie Michałowskiej ściśle związki z tradycją literacką i gatunkową średniowiecznych planktów, zaś kreacja uosobionej Ojczyzny-Wdowy lamentującej po śmierci króla zostaje uznana przez badaczkę za „spełnienie głównego założenia artystycznego ugruntowującej się już wówczas estetyki «trudności» przekazu artystycznego” (s. 108).

Z kolei wierszowany dialog wpleciony w narrację czwartej księgi *Kroniki* mistrza Wincentego, uchodzący powszechnie za utwór niezrozumiały, okazuje się dziełem w pełni realizującym założenia estetyki „trudnej ozdobności”, skrywającym stanowisko autora „sub integumento”. Ukryty sens sporu imaginacyjnych person odśłania autorka, przeprowadzając zarówno szczegółową analizę samego dialogu w świetle ówczesnych konwencji literackich, jak i jego kontekstu historycznego. Ujawnienie politycznego jądra sporu, przedstawionego przez kronikarza zgodnie z wymogami „trudnej ozdobności” nie wprost, ale „pod osłoną”, z wykorzystaniem uosobionych pojęć abstrakcyjnych i przenośnych znaków językowych, sprawia, że jeden z „najciemniejszych” tekstów polskiego średniowiecza odśłania sens ukryty i zaszyfrowany – zasadniczą ideę sporu politycznego oraz intencje uczestniczących w nim stronników. Przedstawiona przez Michałowską nowa, w znacznym stopniu polemiczna wobec dotychczasowych propozycji interpretacja dialogu z *Kroniki* mistrza Wincentego jest odczytaniem zasługującym na miano lektury rewelatorskiej.

Pionierski charakter posiada również trzecie z zaproponowanych przez Michałowską „rozpoznań literackich”, poddające analizie funkcjonowanie reguły „trudnej ozdobności” w średniowiecznej teorii listu, zwłaszcza w formularzach epistolograficznych. Skupia się tu autorka głównie na rodzajnych wypowiedziach z zakresu „sztuki dyktowania”, zwłaszcza na formularzach listów literackich. Szczegółowej analizie poddana zostaje zachowana w rękopisie Biblioteki Narodowej w Pradze korespondencja Jerzego, notariusza królewskiego, z upersonifikowaną Retoryką, „królową wymowy”, poprzedzająca właściwy wykład zasad sztuki retorycznej. Utwory tego rodzaju spełniały, co prawda, bardziej funkcję ilustracyjno-dydaktyczną aniżeli artystyczną, ale posługiwały się podobnymi jak teksty poetyckie środkami „trudnej ozdobności” (głównie rozmaitymi odmianami transumpcji, antytezami, fikcjonalnymi postaciami literackimi).

Ujawnienie i analiza funkcjonowania poetyki „trudnej ozdobności” w trzech różnych gatunkowo i funkcjonalnie przykładach rodzimej twórczości słownej w pełni potwierdza tezę sformułowaną w pierwszej części książki, iż *ornatus difficilis* był jednym z najważniejszych stylów średniowiecznego piśmiennictwa, zarówno europejskiego, jak polskiego. Już w opublikowanej w roku 1995 syntezie *Średniowiecze* stawiała Michałowska pytanie o możliwość dostrzeżenia w niezwykle zróżnicowanej językowo, gatunkowo i stylistycznie spuściźnie literackiej naszego średniowiecza zespołu dominant składających się na pojęcie „stylu średniowiecznego”. Recenzowana praca przynosi dalsze, konkretne propozycje w tym względzie. Przedstawiła je autorka w rozdziale końcowym, zatytułowanym „*Trudna ozdobność*” na mapie stylów artystycznych literatury polskiego średniowiecza. Jest to najważniejsza w ostatnich dziesięcioleciach, a przy tym znakomicie przemyślana i udokumentowana (w odróżnieniu od kilku dawniejszych teorii) propozycja typologii stylów literackich naszego średniowiecza, propozycja o niezaprzeczalnych walorach naukowych i dydaktycznych. Przede wszystkim kwestionuje autorka zasadność określania estetyki średniowiecznej mianem „alegoryzmu” (koncepcja Juliana Krzyżanowskiego), co pozostaje w jaskrawej sprzeczności z historyczną treścią pojęcia *alegoria*. Jak dowiodła bowiem autorka, tak rozpowszechniony w czasach nowożytnych termin *alegoria* nie miał w średniowiecznej teorii poezji szerszego zastosowania, gdyż wyparty został wówczas przez takie pojęcia, jak *integumentum* czy *involucrum*. Michałowska, zdając sobie sprawę z ograniczeń, głównie materiałowych, proponuje wyodrębnienie w piśmiennictwie polskiego średniowiecza dwóch podstawowych jego nurtów: nurtu „scholialnego” (kształtowanego przez kulturę „szkolno-universytecką”, bazującego na tradycjach starożytnej retoryki i poetyki, na lekturze autorytetów łacińskich, zaś w teorii twórczości nawiązującego do neoplatonizmu i realizmu pojęciowego), oraz nurtu „eklezyjalnego” (kształtowanego w kręgu kultury kościelnej i monastycznej, bazującego głównie na tradycji biblijnej i wzorcach liturgicznych). W obrębie nurtu „scholialnego” ukształtowały się dwa podstawowe style pisarskie: styl trudny (*ornatus difficilis*), zakładający retoryczną ozdobność wypowiedzi i jej wielowarstwowość semantyczną, oraz styl łatwy (*ornatus facilis*), poprzestający na jednowarstwowości znaczeniowej wypowiedzi i sprowadzający zdobnictwo retoryczne głównie do funkcji ornamentacyjnej. Z kolei w ramach twórczości „eklezyjalnej” wyodrębniła autorka styl „symboliczny” (np. hymny liturgiczne), przekazujący prawdy i tajemnice wiary w kodzie zakładającym dwupoziomowość semantyczną wypowiedzi, oraz styl „prosty”, operujący „łatwymi”, bezpośrednimi środkami wyrazu (np. adresowane do ludu kazania czy legendy apokryficzne).

Najnowsza książka Teresy Michałowskiej jest zatem monograficznym studium jednego z czterech wyróżnionych przez badaczkę stylów artystycznych polskiego średniowiecza: ukształtowanego w nurcie twórczości „scholialnej” stylu *ornatus difficilis*. Pozostałe trzy style, omówione tutaj jedynie skrótowo, wymagają dalszych badań; miejmy nadzieję, że i one doczekają się równie gruntownego opracowania, jak styl „trudnej ozdobności”.

ROMAN MAZURKIEWICZ